

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی .گروه تاریخ
پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
گرایش : تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

تأثیر عوامل اقتصادی بر زوال و برافتادن صفویه

استاد راهنما :

دکتر عبدالله رجائی لیتکوهی

استاد مشاور :

دکتر محمدنبی سلیم

نگارش :

زهرا هدایتی ازاندهی

تابستان ۱۳۹۰



دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی .گروه تاریخ
پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
گرایش : تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان :

تاثیر عوامل اقتصادی بر زوال و برافتادن صفویه

استاد راهنما :

دکتر عبدالله رجائی لیتکوهی

استاد مشاور :

دکتر محمدنبی سلیم

هیات داوران :

دکتر شهروز شریعتی

دکتر احمد اشرفی

نگارش:

زهرا هدایتی ازاندهی

تابستان ۱۳۹۰



دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود
حوزه معاونت پژوهشی

تعهدنامه اصالت پایان نامه

اینجانب زهرا هدایتی از اندهی دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته رشته

تاریخ که در تاریخ ۱۳۹۰ / ۶ / از پایان نامه خود تحت عنوان :

تاثیر عوامل اقتصادی بر زوال و برافتادن صفویه

با کسب نمره و درجه دفاع نموده ام بدین وسیله متعهد می شوم:

- ۱- این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات را در فهرست مربوطه درج کرده ام.
- ۲- این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه ها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.
- ۳- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوز های مربوطه را اخذ نمایم.
- ۴- چنانچه در هر مقطع زمانی برخلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را می پذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضاء :

سپاسگزاری

نخست :

ستایش یزدان پاك را
که کرامت بزرگ دانش را به بندگان خویش ارزانی داشت و آنان را به دانشجویی و کسب
معرفت رهنمون گشت.

بر خود فرض مسلم می دانم که از مساعدتها و راهنمایی های بی شائبه و حقیقت یاب
استادان فرزانه و گرانقدر :

جناب آقای دکتر عبدالله رجائی لیتکوهی

به عنوان استاد راهنما

و

جناب آقای دکتر محمدنبی سلیم

به عنوان استاد مشاور

در فرجام یابی این پایان نامه تقدیر و تشکر نمایم.

تقدیم

بر چهره آن فرشتگان آسمانی بوسه ای باید زد
هم آنان که می شویند غبار خستگی روزگار را
و محکم می کنند استواری پایه های زیستن را

این پژوهش را پیشکش می نمایم به :

والدین و همسر عزیز و مهربانم
خالصانه و خاشعانه

و

به خاطر همه همدلی ها و همگامی های بی گلایه آن نازنینان

فهرست مطالب

۱	چکیده
۲-۹	فصل اول : کلیات
۲	۱-۱ بیان مساله
۴	۲-۱ اهداف تحقیق
۵	۳-۱ پیشینه تحقیق
۶	۴-۱ پرسشها و فرضیات
۷	۵-۱ مشکلات پژوهش
۸	۶-۱ روش کار
۹	۷-۱ پیکره بندی رساله
۱۰-۱۸	معرفی و نقد منابع و مأخذ
-۴۳	فصل دوم : صفویه از برآمدن تا برافتادن
	۱۹
۱۹	۱-۲ ایران در آستانه ظهور صفویان
۲۳	۲-۲ شاه اسماعیل اول و تاسیس پادشاهی
۲۴	۳-۲ شاه تهماسب و آغاز تنش ها
۲۶	۴-۲ از اسماعیل ثانی تا محمد خدابنده
۲۹	۵-۲ دوران شاه عباس بزرگ
۳۰	۶-۲ شاه صفی تا شاه حسین
۳۳	۷-۲ یورش افغان ها و سقوط اصفهان
۳۶	۸-۲ علل کلی برافتادن صفویه
۴۳-۱۳۲	فصل سوم : اقتصاد در فراز و نشیب
۴۳	۱-۳ روند اقتصاد ایران
۴۳	۱-۱-۳ اقتصاد پیش از صفویه
۴۶	۲-۱-۳ اقتصاد تیموریان و ترکمانان
۵۲	۲-۳ زیرساختهای اقتصاد صفویه

۵۲	۱-۲-۳ ویژگی های ساختاری
۵۶	۲-۲-۳ جمعیت ایران صفوی
۵۸	۳-۳ نظام مالی
۸۵	۱-۳-۳ پول
۶۰	۱-۳-۳ مالیاتها
۶۵	۴-۳ بازرگانی در مسیر تباهی
۶۵	۱-۴-۳ تجارت داخلی
۷۰	۲-۴-۳ تجارت خارجی
۸۷	۵-۳ کشاورزی رو به زوال
۸۷	۱-۵-۳ زمین داری
۹۱	۲-۵-۳ تحمیلات بر زارعین
۹۶	۶-۳ صنعت در فراز و نشیب
۹۶	۱-۶-۳ رونق نسبی اولیه
۱۰۴	۲-۶-۳ دوران رکود
۱۰۹	۷-۳ آسیب شناسی سیاست اقتصادی
۱۰۹	۱-۷-۳ کامیابی های دولت صفوی
۱۱۵	۲-۷-۳ ناکامی های دولت صفوی
۱۲۴	۸-۳ دیدگاه هائی در باره زوال اقتصادی
۱۲۴	۱-۸-۳ نظریه نظام جهانی
۱۲۸	۲-۸-۳ نظریه مارکسیستی
۱۳۰	۳-۸-۳ نظریه اقتصاد سیاسی
۱۳۳	نتیجه گیری
۱۳۶-۱۴۴	پیوست ها
۱۳۷	۱- فهرست پادشاهان دودمان صفوی

۱۳۸	۲- عواید مالی دولت صفوی
۱۳۹	۳- نقشه ایران در زمان صفویه
۱۴۰	۴- قالی ایرانی برای صادرات
۱۴۱	۴- صنایع دستی در دوره صفویه
۱۴۲	۶- شهرسازی صفویان در قندهار و اصفهان
۱۴۳	۷- سکه و سفال در خدمت رونق مالی
۱۴۴	۸- کاروانسراها : عامل توسعه تجاری
۱۴۵	فهرست منابع و مآخذ
۱۵۴	چکیده انگلیسی

چکیده

تحقیق در مورد تحولات تاریخی یکی از ادوار سرنوشت ساز و مهم تاریخ ایران ، یعنی دوران زمامداری دودمان صفویه (۱۱۳۵-۹۰۷ ه. ق / ۱۷۱۷-۱۵۰۱ م) از جهات مختلف در محافل علمی ادامه دارد و همچنان موضوعات کار نشده ائی در باره این دوران مطرح است. این تحقیق دانشگاهی می کوشد عوامل زوال و سقوط دولت صفویه را با توجه به اوضاع اقتصادی سده های ۱۰ و ۱۱ ه. ق به بحث بکشد. هدف اصلی آن بوده است تا از برخی حقایق و عوامل سقوط این دولت پرده برداشته ، نظام اقتصادی این عصر و جایگاه تحولات اقتصادی را در روند این تباهی مورد بررسی و کنکاش قرار دهد. بر همین اساس ، بر پایه بررسی و نقد کتاب های معتبر و مآخذ درجه اول و مرتبط ، به مستندات علمی و متقن اشارات متعدد شده است.

در این تحقیق ، از شیوه تحقیقات اسنادی (نظری) یعنی مطالعه منابع و مآخذ و به صورت فیش برداری و مقایسه ای استفاده شده است و تلاش گردیده در موارد عدیده ، آرای محققان معاصر در خصوص چگونگی برافتادن صفویه را به بوته نقد و بحث بگذارد. فلذا از ساختارهای بنیادین اقتصاد عهد صفوی چون : کشاورزی ، بازرگانی، صنعت و مالیه و نقش عوامل متعدد نظیر : انحصارگرایی دولتی، کاهش عواید ترانزیتی، افزایش توان تجارت خارجی، بی توجهی به بهینه سازی کشاورزی و.. سخن به میان آمده است. نتیجه به دست آمده از تحقیق حاضر روشن می دارد که چگونه عوامل متعدد داخلی چون : انحصارگرایی دولتی و ضعف برنامه ریزی اقتصادی و نیز مشکلات حاصله از جنگ و بهره کشی و بی سامانی از یک سو و عوامل خارجی مانند : افزایش توان مالی و تجاری رقبای خارجی و آسیب های ناشی از تحدید و تهدید مرزها به تباهی ساختار اقتصادی ایران عهد صفویه و سقوط اصفهان منجر گردید و میراثی دردسرافرین برای دولتهای بعد ایران گذاشت.

کلید واژه ها : عوامل اقتصادی ، زوال ، صفویان ، فروپاشی ، ساختارها

فصل اول

کلیات

۱-۱ بیان مسأله

تشکیل دولت صفوی در اوایل قرن دهم هجری قمری / شانزدهم میلادی یکی از رویدادهای مهم تاریخ ایران محسوب می شود. پیدایش این حکومت که باید آن را سرآغاز عصر تازه ای در حیات سیاسی و مذهبی ایران دانست، موجب گردید استقلال ایران بر اساس مذهب رسمی تشیع و یک سازمان اداری نسبتاً متمرکز تامین گردد. گذشته از آن، استقرار این نظام زمینه ای را به دست داد تا خلاقیت‌های فرهنگی و هنری تداوم و امکان تجلی و رشد یابد. در این دوران، در زمینه هنرهای ظریفه و صنایع کاربردی خدمات شایانی انجام شد و با حمایت گسترده دربار، شهرسازی، نساجی، قالیبافی، سفال سازی، فلزکاری و خاصه بازرگانی پیشرفت زیادی پیدا کرد. شبکه گسترده ائی از کاروانسراها در سرتاسر ایران و در طی شوارع تجاری پدید آمد و موجبات رونق نسبی بازرگانی را فراهم آورد. کشاورزی نیز رشد و توسعه خوبی یافت و کشاورزان به تولید انواع محصولات زراعی پرداختند. به علاوه، گسترش تولیدات شهری و روستایی قابل تامل بود؛ که این امر تا حدی به خاطر رشد شهر نشینی و توجه به صادرات کالاهای تولیدی داخل بود.

با این احوال، صورت بندی اجتماعی- اقتصادی ایران با تمرکز قدرت اقتصادی در دست پادشاه و کاهش خودمختاری بخشهای تولیدی و عدم شکل گیری مناسبات بر پایه بازار آزاد، انعطاف پذیری کمتری برای پیدایش سرمایه داری داشت. نکته شایان توجه آن است که در سده های ۱۶ و ۱۷ م و همزمان با حرکت اروپا به سمت صنعتی شدن، ساختار اقتصاد داخلی هم از لحاظ بسترهای مساعد اقتصادی و هم از نظر توان تولید، امکان همسازن سازی خود با آهنگ رشد و توسعه جهانی را داشت و در حقیقت، پیوستگی اقتصاد ایران با نظام جهانی، یک فرصت طلایی را در اختیار کارگزاران دولت صفویه قرار داده بود تا بتوانند ساختار اقتصاد نیمه بورژوائی ایران را دگرگون سازند. اما بی توجهی به اصلاحات ضروری در بخش کشاورزی و صنعت و نداشتن برنامه لازم برای سیاستهای کلان چند ساله در بخش اقتصاد، خاصه از نیمه دوره صفوی، باعث گردید تا توان تولیدی و حجم گردش پولی نقصان یابد و به انحطاط نهاد سیاسی و اقتصادی کشور سرعت بخشد. از سوی دیگر، ایران صفوی از جهت برخورداری از منابع سرشار اقتصادی، از پتانسیل بالایی برخوردار بود و می توانست از رهگذر ایجاد امنیت، برقراری نظارت متمرکز و توسعه ارتباطات ترابری و تجاری،

اقتصاد خود را به طرف صنعتی شدن سوق دهد . مع الوصف ، در شرائطی که اقتصاد ایران و اقتصاد اروپا خود بسنده بودند و در مواقع نیاز به تامین و تهیه کالاهای صادراتی طرف مقابل اقدام می نمودند ؛ نظام بازرگانی داخلی نتوانست از عهده رقابت با تجار غربی برآید و در نتیجه از متن اقتصاد جهانی به حاشیه رانده شد .

بدین ترتیب ، بر اساس مجموعه مستندات تاریخی و شواهد آماری ، مشخص می گردد که عواملی نظیر : انحصارگری دربار در زمینه تصاحب و نظارت کامل بر نهادهای اقتصادی ، تبدیل اراضی دولتی به املاک سلطنتی ، نداشتن برنامه منسجم اصلاحات اقتصادی و رکود سیاست اقتصادی از میانه دوره صفوی ، تحلیل مصرف تولیدی اقتصاد بازار ، تخریب های ناشی از آشوب و جنگ ، فقدان کارخانه های بزرگ مجهز به فن آوری روز ، اتکای مفرط به اقتصاد غیر پولی ، مشکلات حمل و نقل ، ضعف تجارت خارجی ایران در عرصه تجارت بین قاره ائی و قلت سودآوری ایران از تجارت ابریشم ، فقدان شکل گیری اقتصاد مرکانتلیستی و .. در تضعیف توان مالی و اقتدار سیاسی دولت صفوی و در انتها ناتوانی آن در مصاف با مشکلات عدیده تا نهایت سقوط نقش مهمی داشته است .

۲-۱ اهداف تحقیق

لازم به توضیح است که در باب چگونگی زوال و سقوط دولت صفویه ، غالب تحقیقات انجام شده به بحث های کلی در باره همه ی عوامل تباهی و سقوط پرداخته اند و کمتر پژوهشی به نقش علل اقتصادی در زوال و برافتادن این دولت اشاره داشته اند . در نتیجه و با توجه به ضرورت انجام چنین تحقیقی ، مقصود اصلی از نگارش این پایان نامه را می توان در این موارد خلاصه کرد :

- ۱- بررسی و ریشه یابی تحولات اقتصادی ایران در سده های دهم تا دوازدهم و پیگیری جریانهای موثر بر تضعیف و ناکارآمدی چرخه تولید و رشد مناسبات سرمایه داری
- ۲- تاثیر سیاست های کلان و خاصه عملکردهای کارگزاران صفویه در بخش اقتصاد و نقش آنها در فرایند دگرگونی های اقتصادی منتهی به زوال و سقوط دولت مرکزی

۳-۱ پیشینه تحقیق

در ارتباط با موضوع تحقیق حاضر ، نوشتارهایی اخص توسط محققان ایرانی و خارجی در سالهای اخیر نگاشته شده که می توان به این موارد اشاره داشت :

۱- *سیاست و اقتصاد عصر صفوی* از ابراهیم باستانی پاریزی، تالیفی نه چندان منظم و روزآمد.

۲- *اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی* از رودی متی ، تحقیقی درآمیخته با موضوعات سیاسی

۳- *تغییرات اجتماعی-اقتصادی در ایران عصر صفوی* نوشته داریوش نویدی . پژوهشی کارشناسانه

که در این دست آثار ، مطالب به صورت کلی و گاه به استناد گروه خاصی از منابع تاریخی ، مورد بحث و تحلیل شخصی قرار گرفته اند .

به علاوه در تالیفات محققان در باره تاریخ و تمدن صفوی ، مطالب پراکنده و بعضاً سودمندی در باره اقتصاد ایران این روزگار و اشارات مرتبط با زوال اقتصاد و سیاست عهد صفوی وجود دارد . اما باید اذعان کرد که عموم این نوشته ها دارای نقصان می باشند ، چرا که کلیاتی از ساختار اقتصادی عهد صفوی را در بر می گیرند و از بررسی همه جانبه و درک چرایی ارتباط تحولات اقتصادی این عصر با روند زوال و سقوط دولت صفوی غافل مانده اند.

۴-۱ پرسشها و فرضیات

در خلال انجام این پژوهش سوالات چندی به ذهن نگارنده خطور کرد که جای کنکاش و پی گیری داشت ؛ از جمله :

۱- آیا اساساً عوامل اقتصادی ، در زمره مهمترین علل تباهی و سقوط صفویان می توانند تلقی شوند؟

۲- آیا تضعیف ساختار اقتصادی ناشی از تاثیرات عوامل خارجی و خاصه اقتصاد غرب بوده است؟

۳- آیا حکومت صفوی در تسریع روند نزولی تباهی اقتصادی نقش کلیدی داشته است ؟

اما با توجه به دستاوردهای اطلاعاتی حاصل از پیگیری تحقیق حاضر ، فرضیات ذیل طرح گردید :

۱- به نظر می آید که ناکارآمدی و عدم بهره بری از دستاوردهای اقتصادی در این عهد ، نه تنها امکان تداوم و توسعه نظام سیاسی و اقتصادی کشور را محقق نساخت؛ بلکه در زائل کردن توان تولیدی و پشتوانه مالی نهادهای سیاسی و اقتصادی صفویه و افشاریه و زندیه نیز بی تاثیر نبود.

۲- این احتمال بسیار قطعی است که نه تنها تحولاتی چون اکتشاف راههای دریائی تاثیر مستقیم و مخربی بر رکود تجارت ترانزیتی در ایران داشت ؛ بلکه ناتوانی سیستم بازرگانی داخلی در رقابت با مدیریت تجاری اروپائی ، فرصت گسترش مرادوات تجاری با جهان را از صفویان گرفت.

۳- این گونه به نظر می رسد که علیرغم شکوفائی نظام اقتصادی ایران در نیمه اول سده ۱۱، سیاست رونق اقتصادی توسط جانشینان شاه عباس اول دنبال نشد و فقدان برنامه اصلاحی در اواخر دوران صفوی ، به تسریع زوال دولت مذکور کمک زیادی کرد.

۵-۱ مشکلات تحقیق

غالباً محققان علوم انسانی و تاریخ برای تدوین و نگارش پژوهش خویش ، مشکلات و موانع متعددی را پیش رو دارند که باید از سر بگذرانند. موضوع حاضر نیز از این دشواریهای عاری نبوده است. از جمله مطالب مرتبط با مباحث اقتصادی بسیار پراکنده و گردآوری آنها به ویژه از خلال منابع تاریخی آن عهد کاری صعب و توان فرسا بوده است. نیز موضوع این پایان نامه به بررسی و دانش بیشتری نیاز داشت که از توان و زمان متعلق به نگارنده خارج بود.

همچنین صاحب نظران می دانند که فقدان آمار و داده های ریاضی کامل و متقن در باره اوضاع اقتصادی ایران در دورانهای پیشین، خود یکی از موانع موجود چنین تحقیقاتی است . با این وجود ، نگارنده تلاش نمود در این پژوهش با بهره گیری از کلیه مدارک و شواهد مرتبط با موضوع ، تحقیقی در خور توجه ارائه دهد

با این وجود ، از چشم تیزبین داوران گرانقدر ، کاستی های بسیاری در این پژوهش می تواند ملاحظه شود. مسئولیت نواقص موجود بر عهده نگارنده است که از راهنمایی های ارزنده استادان محترم راهنما و مشاور به درستی و کمال نتوانسته است بهره گیرد . امید است بزرگان و دانایان در آن به دیده عفو بنگرند.

۶-۱ روش کار

در انجام این رساله تحصیلی ، از شیوه مطالعه کتابخانه ای و الگویی متداول در علوم انسانی بهره گرفته شده است. بدین صورت که از طریق فیش برداری و مراجعه به منابع مکتوب یا بانکهای اطلاعاتی الکترونیکی و بعضاً منابع دیداری - شامل آثار مادی نگهداری شده در موزه ها - نگارنده به بررسی و مطالعه داده ها مبادرت نموده است. تلاش صاحب این اثر بر آن متمرکز بود که عمده تالیفات نویسندگان قدیم و جدید در این خصوص را مورد مطالعه و استفاده قرار دهد. اما از مواردی که مستند و متکی بر نشانی منابع اصیل نباشد ، خودداری ورزد. سپس از طریق تجزیه و تحلیل اطلاعات و پالایش و دسته بندی مطالب گزیده و زبده ، به تدوین و نگارش تحقیق اقدام شده است.

۱-۷ پیکره بندی رساله

رساله پیش رو در سه فصل تنظیم شده است:

در فصل اول کلیات، شامل: بیان مساله، اهداف تحقیق، پرسشها و فرضیات، پیشینه تحقیق، روش تحقیق، مشکلات پژوهش و پیکره بندی رساله بیان شده است.

فصل دوم، با عنوان «صفویه از برآمدن تا برافتادن» نگاهی دارد به تاریخ سیاسی ایران در دوران زمامداری دودمان صفوی و با اشاره ائی مختصر به شرائط کلی ایران در قرون نهم و دهم هجری قمری، می‌کوشد تا ماجرای تاسیس سلطنت صفویه و اقدامات پادشاهان این سلسله را به نحوی بیان نماید که مبین چگونگی توسعه و سپس تضعیف نهاد سیاسی کشور باشد. روندی که خود بر تباهی ساختار اقتصادی نیز موثر بوده است و نباید از نظر دور نگاه داشته شود. لذا در پایان این فصل به علل کلی سقوط دولت صفویه اشاره مبسوط شده است.

فصل سوم شامل اقتصاد عصر صفویه است که ابتدا با نگاهی سیر تحولات اقتصادی ایران از دوره استیلای مغولان و تیموریان مورد بحث قرار گرفته و سپس به صورت مشروح بر چگونگی دگرگونیهای ساختار اقتصادی در زیرساختهای چهارگانه تجارت، زراعت، صنعت و مالیه در دوران حاکمیت صفویان متمرکز می‌گردد. برای جلوگیری از اطناب مطلب، موارد مرتبط با نشانه های زوال در بعد اقتصادی در همین فصل و در خلال توصیف زیرساختها و همراه با آسیب شناسی سیاست اقتصادی صفویان مورد کنکاش قرار می‌گیرد. سه دیدگاه مطرح و رائج در مورد رکود اقتصادی نیز در این رابطه بیان شده است. در پایان و در بخش نتیجه گیری نیز، نگارنده حاصل دیدگاه های مطروحه در باب موضوع و دیدگاه شخصی خویش را بیان داشته است.

معرفی و نقد منابع

با بروز مشکلات روحی در سطح اجتماعی و انحطاط ادبی و علمی در دوران بعد از یورش مغول و تیمور، بار دیگر تاریخ نویسی درباری و مداحانه رایج شد، تا حدی که بسیاری از نوشته های تاریخی این دوران در معلق نویسی و انشاء پردازی مفرط افراط نمودند. تالیفاتی نظیر: «تاریخ و صاف» و صاف الحضرة شیرازی، «ظفرنامه» نظام الدین شامی، «بدایع الاخبار» زین الدین واصفی، و... نباید فراموش کرد که در نثر این زمانه، نفوذ کلمات ترکی مشهود بود و نویسندگان چنان پایبند قواعد زبان فارسی نبودند. مع الوصف، نهضت فارسی نویسی در تالیفات علمی که در عهد مغول قوت گرفته بود، به تدریج گسترش یافت؛ چرا که هر چه از سقوط خلافت عباسی بیشتر می گذشت و نفوذ زبان و ادب عربی در ایران کمتر می شد، نیاز به تألیف کتب علمی به زبان فارسی بیشتر محسوس می گردید.

بنا بر ارزیابی ادوارد براون شناس انگلیسی، تا پیش از دوره صفویه «آنچه به نام تاریخ در ایران نوشته می شد تاریخ ملت ایران نبود، سرگذشت سلاطین و شاهزادگان و فرمانروایان غالباً غیر ایرانی بود که پشت سر هم بر ایران حکومت کرده... بودند. کتابهای تاریخی... در عمل سالنامه های ملال آوری از خونریزی ها و چپاول ها بودند که به زحمت می توان مطالب قابل استفاده ای را از آنها استخراج کرد»^۱. همچنین از دیدگاه یک محقق معاصر، در این دوره «تاسیس و تدوین اندیشه نوآئین تاریخی و تاریخ نویسی امکان پذیر نشد و تاریخ نویسی نیز همراه با همه نمودهای دیگر روح ایرانی در سر اشیب .. افتاد و در خدمت توجیه نظام سیاسی موجود درآمد»^۲.

اما عصر صفویه دوره تکوین هویت نوین ملی-مذهبی و برقراری مراودات ایران و غرب هم بود و در نتیجه نقطه تحولی در تاریخنگاری می تواند تلقی گردد. با وجود ضعف نسبی ادبیات منظوم، انواع کتب تاریخی و منثور نگاشته شد. هر چند که، نظارت حکومت مرکزی و تسلط اندیشه مطلق گرایی شیعی باعث رواج نوعی از نگاه یکسویه تاریخی شد و محتوای کتابها را با دیدگاهی خصمانه نسبت به مخالفان و شرح طولانی و کسالت آور رخدادهای جنگی قرین ساخت. اما مورخان عهد صفوی با وجود جانبداری از نهاد سیاسی، به کمک مشاهدات شخصی و اسناد بایگانی های دولتی،

^۱ براون: تاریخ ادبیات ایران، ج ۴، ص ۳۱۵

^۲ طباطبائی: دیباچه ای بر سیر انحطاط در ایران، ص ۲۸۵

تاریخ را به خوبی نگاشتند.^۱ در نتیجه، خصائصی چون: برخورداری از بینش مذهبی، هواخواهی از کارنامه حاکمیت، توجه مفرط به وقایع‌نگاری سیاسی و نظامی و ... را در غالب آثار مورخان این دوران می‌توان مشاهده کرد.

از میان دهها تالیف نگاشته شده در این دو سده می‌توان به چند مورد اشاره کرد: صفوة الصفا تألیف ابن بزّاز، فتوحات شاهي از ابراهیم امینی هروی، احسن التواریخ حسن بیگ روملو، حبیب السیر از محمود بن خواندمیر، خلاصه التواریخ قاضی احمد قمی، تذکرة شاه تهماسب منسوب به شاه تهماسب اول، نقاوة الاثار فی ذکر الاخیار از محمودبن هدایت الله افوشته ای، تاریخ عالم آرای عباسی تألیف اسکندربیک منشی ترکمان، تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال تألیف جلال الدین محمد منجم یزدی، قصص الخاقانی از ولی قلی شاملو، لب التواریخ یحیی قزوینی، جواهر الاخبار تألیف بوداق منشی قزوینی، خلدبرین از محمدیوسف واله اصفهانی، تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی و.. همراه با آثار فرهنگی ارزنده چون: تحفه سامی: سام میرزا، احياء الملوك: ملك حسين سيستاني، تاریخ نگارستان: احمد غفاری، گلستان هنر از احمد قمی، ریاض العلماء: افندی اصفهانی و دهها نوشته دیگر. جدا از این کتب، سفرنامه‌های چندی از اروپاییان وجود دارد که در شناخت تاریخ صفویان بسیار مفید است. گزارشهای این سیاحتنامه‌ها و همچنین علاقه غرب به ریشه‌یابی تحولات کنونی ایران، از منظر اندیشه شیعی و انقلابی، به حجم تحقیقات و نگاشته‌های غربیان در باره دوران صفوی^۲ کمک زیادی نموده است.

* منابع دست اول

مجمع التواریخ

نگاشته محمد خلیل مرعشی صفوی نواده سیدمحمد یا همان شاه سلیمان دوم و جزء تواریخ دودمانی است که مقطعی بسیار حساس یعنی تحولات سیاسی مربوط به حاکمیت صفویان و انتقال آن به دولت افشاریه را مورد بحث قرار می‌دهد. دوره زمانی اثر از ۱۱۲۰ هجری تا ۱۲۰۷ یعنی از حرکات ناراضیانه میرویس سر دسته افغانان غلجایی تا آغازین سالهای برآمدن قاجارها را در برمی‌گیرد. نویسنده کتاب از منسوبان خاندان صفوی است و به زعم مصحح کتاب، عباس اقبال آشتیانی، نگارش زبور آل داوود منسوب بدوست. مجمع التواریخ در سال ۱۳۶۲ توسط انتشارات طهوری به چاپ رسیده است. در فصل دوم از رساله حاضر و در بحث سقوط صفویه از این کتاب استفاده شده است.

تاریخ عالم آرای عباسی

^۱ سیوری «تحلیل از تاریخ و تاریخ‌نگاری دوران صفویه» در ایران نامه، ش ۵۱، ص ۲۹۳
^۲ نک به ثواقب: تاریخ‌نگاری عصر صفویه و شناخت منابع و مأخذ آن، صص متعدد.